# ئەنگڵس

## لودڤیگ فۆیێرباخ و
## کۆتایی
## فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی

وەرگێڕانی/ سالار ڕەشید

کرێکارانی جیهان یەککگرن!

## ئەنگڵس

## لودڤیگ فۆیێرباخ و
## کۆتایی
## فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانی

لەگەڵ پاشکۆی:
کارڵ مارکس
تێزەکان دەربارەی فۆیێرباخ

وەرگێڕانی/ سالار ڕەشید

"ماركس و ئەنگڵس بە لێبڕاوەترین تەرز, داكۆكییان لە ماتریالیزمی فەلسەفی كردووە و چەندین كەڕەت ئەوەیان ڕۆشنكردۆتەوە كە, هەر جۆرە لادانێک لەم بنەمایانە, هەڵەیەكی گەورەیە. تێڕوانینەكانیان زۆر بە ڕۆشنی و بە درێژی لەو دوو پەڕاوەی ئەنگڵس: "لوڤیگ فۆێرباخ" و "ئانتی دۆهرینگ", كە مانەندی "مانیفێستی كۆمۆنیست", لە ڕیزی ئەو كتێبانەیە كە دەبێت هەردەم لە بەردەستی هەر كرێكارێكی وشیاردا بێت, خستۆتەڕوو."

**لێنین**



# بەشی چوارەم: ماركس

شتراوس, باوێر, شتیرنەر و فۆێرباخ, تا ئەو جێگایەی كە مەیدانی فەلسەفەیان بەجێ نەهێشتووە, نەوەكانی فەلسەفەی هیگڵی بوون. شتراوس لە پاش ئەو دوو پەڕاوەی "ژیانی مەسیح" و "دۆگماتیك", زیندەگی خۆی بۆ ئەدەبیاتی فەلسەفی و مێژوویی كلێسایی بە شێوازی ڕینانی تەرخان كرد. هەرچی باوێرە, بە تەنها لە بواری سەرهەڵدانی مەسیحییەتدا, تا ڕادەیەك كاری پڕ بایەخی ئەنجام دا. شتیرنەر, تەنانەت پاش تێكەڵكردنی باكۆنین و پرۆدۆن لەگەڵ یەكتر و لە ئاو هەڵكێشانی (تعمید) ئەم تێكەڵكردنە بە ناوی "ئەنارشیزم" ەوە, هەروەكوو ڕووداوێكی خۆشی گاڵتەئامێز مایەوە. بە تەنها فۆێرباخ فەلسەفەكارێكی بەرجەستە بوو. بەڵام فۆێرباخ نەك هەر نەیتوانی لە چوارچێوەی فەلسەفەیەك كە خۆی بە زانستی زانستەكانی لەقەڵەم ئەدا و بەسەر هەموو زانستەكاندا دەفڕێ و لە یەكەیەكدا كۆیان دەكاتەوە, تێبپەڕێت (چونكە ئەم فەلسەفەیە لە ڕوانگەی فۆێرباخەوە هەروەك شتێكی پیرۆز كە نابێت دەستی لێ بدرێت, مایەوە), بەڵكوو تەنانەت بە ناونیشانی فەیلەسوفێكیش لە نیوەی ڕێدا وەستا. فۆێرباخ لە ژێرەوە ماتریالیست و لە سەرەوە ئایدیالیست بوو. فۆێرباخ نەیتوانی بە چەكی ڕەخنە بە سەر هیگڵدا زاڵ بێت, بەڵكوو ئەو ئەوی وەك شتێكی وەها كە بۆ بەكارهێنان ناشێت خستە كەنارەوە, لە كاتێكدا خودی خۆی نەی ئەتوانی لە بەرامبەر سامانی دەوڵەمەندی ڕێبازی هەمەلایەنەی هیگڵی, جگە لە ئایینی فشەڵی ئەوین و ڕەوشتی لاواز و زەبوون, هیچ شتێكی پۆزەتیف بهێنێ.

بەڵام لەگەڵ پوکانەوەی قوتابخانەی هیگڵیدا, ئاراستەیەکی تریش پەیدا بوو, کە تاقە ئاراستە بوو بە ڕاستیی بەرهەمێك بێنێتە بەر, ئەم ئاراستەیەش بە شێوەیەکی گشتیی, بە ناوی مارکسەوە پەیوەستە*.

لێرەدا دابڕانێك لە فەلسەفەی هیگڵ, لە ڕێگای گەڕانەوە بۆ ڕوانگەی ماتریالیستی, هاتەکایەوە. ئەمە مانای وایە, پشتیوانانی ئەم ئاراستەیە بڕیاریان داوە جیهانی واقیعی_سرووشت و مێژوو_ هەر بەو جۆرەی کە لە دیدی هەموو

* لێرەدا یارمەتی وەرئەگرم کە ڕوونکردنەوەیەکی شەخسی بدەم, لەم دواییانەدا گەلێك جار ئاماژە بە بەشداری من لە دانانی ئەم تیۆرییە ئەکرێت. لەبەرئەوە لێرەدا من بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو مەسەلەیە بە ناچاریی ئەبێ چەند وشەیەك بڵێم. من ناتوانم نکۆڵی لەوە بکەم کە چ پێشتر و چ لە سەردەمی کاری هاوبەشی چل ساڵەم لەگەڵ مارکسدا, بەشداریی تاڕادەیەك سەربەخۆم هەبووە, چ لە دانانی بە تایبەت, چ لە جێگیرکاری ئەو تیۆرەی کە باسی لێ ئەکەین. بەڵام بەشی گەورەی بیرۆکە بنەڕەتییە ڕێنموونییەکان, بە تایبەت لە مەیدانی ئابووری و مێژووییدا, لەوەش زیاتر لە فۆرمۆلبەندیکردنی ڕۆشن و یەکجاریی, بۆ مارکس ئەگەڕێتەوە. ئەوەش کە من بەشداریم تێیدا هەبووە, ئەوا مارکس زۆر بە ئاسانی ئەیتوانی_ ڕەنگە دوو سێ مەیدانێکی تایبەتی لێ دەرکەی_ بە ئەنجامی بگەیەنێ. بەڵام ئەوەی کە مارکس ئەنجامی داوە, من هەرگیز ناتوانم ئەنجامی بدەم. مارکس لە هەموومان باڵاتر بوو, لە هەمووومان دووربینتر و فراوانتر و خێراتر ئەی ڕوانی. مارکس بلیمەت بوو, بەڵام ئێمە ئەوپەڕەکەی بەهرەمەندێك بووین. ئەگەر ئەو نەبوایە, ئەوا تیۆرەکەمان بە هیچ جۆرێك ئەمەی ئێستا نەئەبوو. لەبەر ئەوە, بە ڕاستی شایانی خۆیەتی کە ئەم تیۆرییە ناوی ئەو هەڵگرێ.



ئەوانەی بە بێ قبوڵکردنی پێشوەختی خەیاڵاتی ئایدیالیستی تێی ئەڕوانن, درك بکەن, ئەوانە بڕیاریان داوە هەموو ئەو خەیاڵە ئایدیالیستییانەی کە جووت نایاتەوە لەگەڵ ئەو واقیعەتانەی لە پەیوەندییەکی تایبەتییدان لەگەڵی نەك لە پەیوەندییەکی خەیاڵی, بە بێ زەییانە, بکەنە قوربان. ماتریالیزمیش بە شێوەیەکی گشتیی جگە لەمە, مانایەکی دیکەی نییە. جیایی ڕێبازی تازە بە تەنها لەوەدا بوو کە, بۆ یەکەمین جارە سەبارەت بە تێگەییشتنی ماتریالیستیی بۆ جیهان, شێوازێکی جیدی بگیردرێتە بەر و بە شێوەیەکی هاوئاهەنگ, لە هەموو ئەو مەیدانانەی کە قسەوباسی لەسەر ئەکەین, جێبەجێ بکرێ_ بە لانی کەمەوە لە ڕووی هێڵە گشتییەکانییەوە_.

هەروا بە سوك و سانایی, هیگڵ نەخرایە کەنارەوە. بەڵکوو بە پێچەوانەوە, لایەنە شۆڕشگێڕییەکانی فەلسەفەکەی, کە لە سەرەوە باسمان کرد, واتە میتۆدە دیالێکتیکییەکەی ئەو, کرایە خاڵی دەسپێك. بەڵام ئەم میتۆدە بە شێوازە هیگڵییەکەی, بێکەڵك بوو. دیالێکتیك لە لای هیگڵ بریتییە لە پەرەسەندنی خۆبەخۆی بیرۆکە. بیرۆکەی ڕەها _ نازانین لە کوێ_ نەك هەر لە ئەزەلەوە هەیە, بەڵکوو ڕۆحی حەقیقی و زیندەگیبەخشی تەواوی ئەم جیهانەیە. ئەم بیرۆکەیە بۆئەوەی بۆ خودی خۆی بگەڕێتەوە, لە میانەی هەموو ئەو قۆناغە سەرەتاییانەوە کە لە پەڕاوی "لۆژیك"دا بە درێژی ڕوون کراوەتەوە, کە ئەو قۆناغانەش لە نێو بیرۆکەکە دان, پەرەئەسێنێ. پاشان ئەم بیرۆکە ڕەهایە دوای ئەوەی بە خۆی "نامۆ ئەبێت", خودی خۆی "ئەگوازێتەوە" و بۆ سرووشت ئەگۆڕێت, بە بێ ئەوەی ئاگاییەکی لە خۆی هەبێت, پاش ئەوەی شێوەی پێویستی سرووشتی بە خۆ گرت, بە پەرەسەندنێکی نوێدا تێ ئەپەڕێت و سەرئەنجام لە وجودی مرۆڤدا سەرلەنوێ بە خودئاگایی ئەگات. بەڵام ئەم خودئاگاییە لە میژوودا جارێکی دی لە حاڵەتی بەرایی قوتار دەبێت تا ئەو

دەمەی سەرئەنجام لە فەلسەفەی هیگڵ بیرۆکەی ڕەها بە تەواویی بۆ خودی خۆی دەگەڕێتەوە. پەرەسەندنی دیالێکتیکی کە لە سرووشت و مێژوودا دەرئەکەوێت، واتە پەیوەندی هۆکاریی (السببیة/ و. کوردی) ئەو بزووتنەوە پێشڕەوەندەی کە لە میانەی هەموو پێچ و پەنا و هەر هەنگاوگەلێکی کاتیی بەرەوپاش، ڕێگە بۆ خۆی دەکاتەوە کە لە خوارەوە بەرەو سەرەوە پەرەبسێنێ، بە لای هیگڵەوە تەنها ڕەنگدانەوەی بزاوتی خۆبەخۆی بیرۆکەیە کە لە ئەزەلەوە لە شوێنێکی نەزانراوەوە، بەڵام سەربەخۆ لە هەر مێشکێکی بیرکەرەوەی مرۆیی لە ڕەوت دایە. ئەم شێواندنە فیکرییە ئەبوو لە نێو ببرێت. کاتێ ئێمە بۆ ڕوانگەی ماتریالیستی گەڕاینەوە، سەرلەنوێ لە بیرۆکە مرۆییەکاندا، ڕەنگدانەوەی شتگەلە واقیعییەکانمان بینی، ئەمە لە جیاتی ئەوەی لە شتگەلە واقیعییەکاندا ڕەنگدانەوەی ئەم وەیان ئەو قۆناغە لە بیرۆکەی ڕەها ببینین. بەم جۆرە دیالێکتیك بووە زانستی یاسا گشتییەکانی بزووتنەوە چ لە جیهانی دەرەوە، یان لە بیرۆکەی مرۆییدا: لێرەدا دوو کۆمەڵە یاسا هەن کە لە ناوەرۆکدا وەك یەکن، بەڵام لە دەربڕینیاندا لێك جودان، واتە، مێشکی مرۆیی دەکارێت کە بە هوشیارییەوە پیادەیان بکات، لە کاتێکدا ئەوان لە سرووشتدا_ هەتا هەنووکە، زۆرجار لە مێژووی مرۆییشدا_ بەبێ ئاگایانە، بە شێوازی پێویستییەکی دەرەکی، لە میانەی زنجیرەیەکی بێپایان لە ڕێگای ڕێکەوتی ڕوکەشەوە، ڕێگای خۆیان ئەدۆزنەوە. بەم شێوەیە خودی دیالێکتیکی بیرۆکەکان جگە لە ڕەنگدانەوەی هوشیارانەی بزووتنەوەی دیالێکتیکی جیهانی واقیعی شتێکی تر نییە. هاوشانی ئەمە، دیالێکتیکی هیگڵی سەرەوخوار بووەوە، بە واتایەکی دروستتر، سەرلەنوێ لەسەر پێیەکانی خۆی وەستایەوە، چونکە پێشووتر لەسەر سەر ڕاوەستابوو. شتێك کە شایانی باسە ئەوەیە کە، ئەوە تەنها ئێمە نین کە ئەم دیالێکتیکی ماتریالیستییەمان، کە ئێستا ئیتر ساڵانێکی دوورودرێژە باشترین



هۆی کارکردنمان و بڕندەترین چەکی دەستمانە، دۆزیوەتەوە، بەڵکو بەجیا لە ئێمە و تەنانەت بەجیا لە هیگڵیش، کرێکارێکی ئەڵمانی بە ناوی یوسف دیتسگن*، ئەمەی دۆزیوەتەوە.

بەم شێوەیە لایەنە شۆڕشگێڕانەکەی فەلسەفەی هیگڵی زیندوو بووەوە و لە هەمان کاتدا لەو بەرگە ئایدیالیستییەی کە لە جێبەجێبوونی هاوئاهەنگی ئەوانە، لە فەلسەفەی هیگڵیدا، کۆسپی پێکئەهێنا، ڕزگار کرا. بیرۆکەی مەزنی بنەڕەتیی کە دەڵێت، جیهان لە شتگەلی ئامادە و تەواکراو پێکنەهاتووە، بەڵکوو کۆمەڵێك پرۆسەیە، کە شتەکان تیایدا بە وەستاوی دێنەپێشچاو، هەروەها وێنای ئەوانە کە بەرهەمی مێشکن، واتە چەمکەکان، لە گۆڕانی بەردەوامدان و دەمێك سەرهەڵئەدەن و دەمێکی دی لە بەین دەچن و لەم نێوەدا پەرەسەندن، سەرباری هەر ڕێکەوتێکی بە ڕووکەش و هەر پاشەکشەیەکی کاتیی، سەرئەنجام ڕێگە بۆ خۆی ئەکاتەوە_ ئەم بیرۆکە مەزنە بنەڕەتییە لە سەردەمی هیگڵەوە تا ڕادەیەك لە هوشیاری گشتیدا جێگیر بووە، بە جۆرێك کە زەحمەتە کەسێك بتوانێت لە شێوە گشتییەکەیدا نکۆڵی لێ بکات. بەڵام دانپێدانان بە قسە شتێکە و جێبەجێکردنی بۆ هەر بارێك بە جیاکار و لە هەر بەشێك لە بەشەکانی توێژینەوە شتێکی ترە. ئەگەر ئێمە لە توێژینەوەکانماندا هەمیشە پەیڕەویمان لەم خاڵە کرد، ئەوا ئیتر چاوەڕوانیکردن بۆ دۆزینەوەی چارەسەری یەکجاری و حەقیقەتی هەتاهەتایی، یەکجار و بۆ هەمیشە ئەسڕینەوە، ئێمە هەرگیز ئەوەمان لە یاد نەچێت کە تەواوی ئەو زانیارییانەی بەدەستمان هێناوون بە ناچاری سنورداره و بەو هەلومەرجەوە پەیوەستە کە زانیارییەکەمان لێیەوە

---

* بڕوانە "جەوهەری کاری فیکریی مرۆیی هەروەکوو نوێنەرێکی کاری جەستەیی ئەیخاتە ڕوو" هامبورگ، چاپی میسنەر. (تێبینی ئەنگڵس).

چنگ کەوتووە. لە هەمان کاتدا ئیتر ڕێزی لە ڕادەبەدەری ناکۆکییەکانی وەکوو ناکۆکی نێوان ڕاستی و هەڵە، چاکە و خراپە، لێکچوو و لێکجیاواز، پێویستی و ڕێکەوت، یانی ناکۆکیگەلێك کە بۆ میتافیزیك، کۆن، بەڵام هێشتا لە ڕادەبەدەر بڵاو، سەخت بوو، ناتوانن کاریگەرییان لەسەر دەروونی ئێمە هەبێت. ئێمە ئەزانین کە ئەم ناکۆکییانە تەنها بەهایەکی ڕێژەییان هەیە: واتە ئەوەی کە ئێستا بە ڕاستیی دەژمێردرێت، لایەنی هەڵەی تێدایە کە ئێستا شاراوەیە، بەڵام لەگەڵ ڕۆژگار خۆی دەرئەخا، ڕێك بەهەمان شێوە ئەوەی کە ئەمڕۆ بە هەڵە ناوزەد ئەکرێ، لایەنی ڕاستیی تێدایە کە بەهۆی ئەوەوە ئەکرا پێشووتر بە ڕاست دابنرایە، ئەوەی کە بە پێویست ناوزەد کراوە، لە ڕێکەوتی پەتی پێکهاتووە و ئەوەی کە بە ڕێکەوت دەژمێردرێت فۆرمێکە، پێویستیی خۆی لە ژێریدا حەشارداوە...هتد.

شێوازی کۆنی توێژینەوە و بیرکردنەوە کە هیگڵ بە "میتافیزیکی" ناوی ئەبات، کە شتەکان زیاتر بە ناونیشانی چتگەلی تەواو و لە گۆڕاننەهاتوو لەبەرچاوئەگرێت، کە هێشتا پاشماوەکەی لە هزردا بنج پتەوە، لە سەردەمی خۆیدا پاساوێکی دیرۆکیی گەورەی هەبووە. پێویستە سەرەتا لە شتەکان بتۆژرێنەوە تا بکرێت هەنگاو بۆ توێژینەوەی پرۆسەکان هەڵبهێنرێتەوە. پێویستە یەکەمجار ماهییەتی ئەم یان ئەو شتە دیاریکراوە بزانرێت تا بکارێیت لەو گۆڕانانەی کە بەسەریاندا دێن بکۆڵیتەوە. بارەکە بۆ زانستە سرووشتییەکان کتومت بەم جۆرە بوو. میتافیزیکی کۆن کە پێی وابوو پێکهاتەی شتەکان بە سەرئەنجامی خۆیان گەییشتوون، لە سرووشتناسییەوە نەشونمای کرد، کە لە شتە گیاندار و بێگیانەکانی سرووشتی، وا دەکۆڵییەوە، وەك ئەوەی شتگەلێکن پێکهاتەیان بە سەرئەنجامی خۆیان گەییشتوون. بەڵام کاتێك پانتایی توێژینەوەکان لە شتگەلی دابڕاو لەیەك گەییشتە ئاستێك کە هەڵهێنانەوەی



هەنگاوی یەکلاکەرەوەی تازە بەرەو پێش لە توانادابێت، واتە دەستدانە توێژینەوەی سیستماتیکی ئەو گۆڕانانەی کە لە خودی سرووشتدا بەسەر ئەو شتانەدا دێت، ئەو دەمە لە مەیدانی فەلسەفەشدا، زەنگی مەرگی میتافیزیکی کۆن لێئەدرێت. لە ڕاستیدا ئەگەر تا کۆتایی سەدەی ڕابردوو سرووشتناسی، زیاتر زانستی کەڵەکە (تراکم)، زانستی ئەو شتانەی کە پێکهاتنیان بە سەرئەنجام گەییشتووە، بوو، ئەوا ئیتر لەم سەدەیەی ئێمەدا بووە بە زانستی پۆلێنکردن، زانستی پرۆسەکان، زانستی پەیدابوون و پەرەسەندنی شتەکان و ئەو پەیوەندییانەی کە ئەم پرۆسە سرووشتیانە لە یەکەیەکی گەورەدا کۆ ئەکاتەوە. فیزیۆلۆژی کە لەو کارلێکانەی لە ئۆرگانیزمی ڕووەك و گیانەوەردا هەن دەکۆڵێتەوە، کۆرپەلەناسی کە لە پەرەسەندنی هەر ئۆرگانێك لە کۆرپەییەوە تا پێئەگات دەکۆڵێتەوە، زەمیناسی کە لە پێکهاتنی بەرەبەرەی توێکڵی زەوی دەکۆڵێتەوە، _ تێکڕای ئەم زانستانە لە نەوەکانی ئەم چەرخەی ئێمەن.

زانستی پەیوەندیی پرۆسە (کارلێك، تفاعل) کان کە لە سرووشتدا ڕووئەدەن، بەهۆی سێ دۆزینەوەی مەزنەوە بە تایبەت، هەنگاوی مەزنی بەرەو پێش نا:

یەکەم، دۆزینەوەی سێڵ (خانە) بەو پێناسەیەی، ئەو یەکەیەی کە لە ئەنجامی زۆربوون و دابەشبوونەوە تەواوی پەیکەری ڕووەك و گیاندار گەشە ئەکات. ئەم دۆزینەوەیە نەك تەنها هەر ئێمەی گەیاندە ئەو بڕوایەی کە پەرەسەندن و نەشونمای گشت ئۆرگانیزمە باڵاکان بەپێ یەك ڕێسای گشتی ڕووئەدەن، بەڵکوو بە نیشاندانی ئامادەیی سێڵەکان بۆ گۆڕان، ئەو ڕێگایەشی دەستنیشان کرد کە لە ئۆرگانیزمەکاندا ئەبێتە هۆی گۆڕانی چەندایەتی و سەرئەنجام ئەو ئۆرگانیزمانە ئەتوانن پرۆسەی پەرەسەندن کە شتێکی زیاترە لە پەرەسەندنی فەردی ڕووت، تەی بکەن.

**دووەم، دۆزینەوەی گۆڕانی وزە (ئینێرژی) کە نیشانی دا هەموو ئەوانەی پێیان دەووترێت هێزەکان، کە پێش هەر شتێك لە سرووشتی نائۆرگانیکدا کاری خۆیان ئەکەن_ هێزی میکانیکی و تەواوکەرەکەی کە بە ماتەوزە نێودەبرێت، گەرما، تیشك (ڕوناکی، resp* گەرمای تیشکدەر)، کارەبا، موگناتیس، وزەی کیمیاوی_ ئەوانە شێوەی جۆراوجۆری دەرکەوتنی بزووتنەوەی گشتین، کە لە هاوسەنگییەکی چەندایەتی دیاریکراودا بۆ یەکتری دەگۆڕێن، بە جۆرێك کە هەرکاتێك بڕێك لە یەکێکیاندا دیارنەمێنێ، لە بری ئەوە بڕێکی دیاریکراو لە یەکێکی تر دەرئەکەوێ، بەو جۆرە هەموو بزووتنەوەیەك لە سرووشتدا لە چوارچێوەی پرۆسەیەکی لێك بەستراو لەگەڵ یەکتر، لە شێوەیەکەوە بۆ یەکێکی تر ئەگۆڕێت.**

**لە کۆتایی، سێیەم، ئەو سەلماندنە لۆژیکییەی کە بۆ یەکەمین جار لە لایەن داروینەوە خرایە ڕوو کە دەڵێت، هەموو ئەو ئۆرگانیزمانەی کە هەنووکە دەوروبەرمانیان گرتووە، لە نێویشیاندا مرۆڤ، لە ئەنجامی پرۆسەیەکی دوورودرێژی پەرەسەندنی ژمارەیەکی بچوکی ناووکی لە بنەڕەت تاك خانەیی، کە خودی ئەم ناووکە بە نۆرەی خۆی لە پرۆتۆپلازم یان سپێنە، کە بە ڕێگەی کیمیایی پەیدابووە، پێکهاتووە.**

**بەهۆی ئەم سێ دۆزینەوە گەورەیە و بەهۆی سەرکەوتنە گەورەکانی تری سرووشتناسییەوە، ئەمڕۆ ئێمە ئیتر دەتوانین نەك تەنها هەر پەیوەندی نێوان پرۆسەکانی سرووشت لە مەیدانە جۆراوجۆرەکاندا کە هەن بدۆزینەوە، بەڵکوو دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی، ئەو پەیوەندییەی کە ئەم مەیدانە هەمەجۆرانەش لێك دەبەستێت، بدۆزینەوە. بەم چەشنە، بە کۆمەکی ئەو**

*** واتە:** respective. **(وەرگێڕ).**



**زانیارییانەی کە خودی سرووشتناسی ئەزمونگەری بەدەستیهێناوە، دەتوانرێت بە شێوەیەکی تا ڕادەیەك سیستماتیك، تابلۆیەکی گشتیی سرووشت بەوپێیەی کە یەکەیەکی تێهەڵکێشە، پیشان بدرێت. خستنەڕووی تابلۆیەکی گشتیی سرووشتی لەم چەشنە لە ڕابردوودا ئەرکی ئەو بەشە بوو کە پێی دەگوترا فەلسەفەی سرووشت، کە لە توانایدا نەبوو بە کارێکی وا هەستێت مەگەر لە بری پەیوەندییە واقیعییەکانی نێوان دیاردەکان کە هێشتا لە لای ڕۆشن نەبوو، پەیوەندییە ئایدیاڵ و خەیاڵییەکان دابنێت، دانانی خەیاڵەکان لە شوێنی واقیعەکان، بۆشاییە واقیعییەکان تەنها بە وێناکان پڕ دەبنەوە. کاتێك ئەمەی کرد، بیرۆکەی بلیمەتانەی زۆروزەبەندی گوت، پێشبینی زۆری بۆ دۆزینەوەکان کە دواتر هاتنەدی، کرد، بەڵام لە هەمان کاتدا شتە پڕوپوچەکانیشی کەم نەبوون. لەو دەمەدا جگە لەمە شتێکی دی لە توانادا نەبوو. بەڵام هەنووکە ئەوە بەسە کە بە تێڕوانینێکی دیالێکتیکییانە، واتە لە ڕوانگەی پەیوەندی تایبەتی نێوان ئەم بەرئەنجامانەوە، بڕوانینە بەرئەنجامەکانی توێژینەوەی سرووشت، بۆئەوەی "سیستەمی سرووشت" بە جۆرێك دابنێین کە وەڵامگۆی سەردەمەکەمان بێت و درکی خەسڵەتی دیالێکتیکی ئەم پەیوەندییە تەنانەت لە مێشکی ئەو توێژەرانەی سرووشت کە بە ڕێگای میتافیزیکییانە پەروەردە کراوون، بەدەر لە ویستی خۆیان، دەچەسپێت_ ئەمڕۆکە ئیدی، دەورانی کۆتایی فەلسەفەی سرووشت هات. هەرجۆرە کۆششێك بۆ زیندووکردنەوەی نەك هەر زیادەیە، بەڵکوو هەنگاوێکیشە بەرەو دوا.**

**بەڵام ئەوەی کە بەسەر سرووشتدا، کە ئێستا ئێمە بە وێنەی پرۆسەی مێژوویی پەرەسەندن درکی ئەکەین، جێبەجێ ئەبێت، بەسەر هەموو بەشەکانی مێژووی کۆمەڵیش، هەروەها بەسەر تێکڕای ئەو زانستانەی کە لە مەسەلە مرۆڤایەتی (خودایی)یەکان دەکۆڵنەوە، جێبەجێ دەبێت. فەلسەفەی مێژوو، ماف و**

ئایین...هتد. هەروەکوو فەلسەفەی سرووشت، بریتی بوون لەوەی کە پەیوەندی ساختەی دروستکراوی فەیلەسوفەکان جێگەی پەیوەندی واقیعیی، کە پێویستە لە ڕەوتی ڕووداوەکانەوە بدۆزرێتەوە و لەوەی کە مێژوو_ بە گشت و بە تاك تاکی بەشەکانی_ جێبەجێبوونی بەرەبەرە و بەردەوامی ئایدیاکان، هەڵبەتە تەنها ئایدیا پەسەندکراوەکانی لای هەر فەیلەسوفێکی دیاریکراو، بوو، گرتبۆوە. لەم ڕوانگەیەوە بەو بەرئەنجامە ئەگەیت کە مێژوو بە شێوەیەکی نائاگایانە بەڵام بە ناچاریی، لە پێناوی بەدیهاتنی ئامانجێکی ئایدیاڵی دیاریکراو کە پێشتر بڕیاری لەسەر دراوە کار ئەکات، بۆ نموونە ئەم ئامانجە بە لای هیگڵەوە بەدیهێنانی بیرۆکە ڕەهاکەیەتی، کە پێی وایە، هەوڵی هەمیشەیی بەرەو ئەم ئایدیا ڕەهایە، پەیوەندی دەروونی ڕووداوە مێژووییەکان پێکئەهێنێ. بەم جۆرە لە شوێن پەیوەندیی واقیعی کە هێشتا ڕۆشن نەبوو، زاتێك (خودا)ی نوێ، پەنهانیی و ناهوشیار، یان وردەوردە بە هوشیاریی ئەگات، قەرار ئەگرێت. پاشان لێرەشدا، ڕێك بەو جۆرەی کە لە مەیدانی سرووشت ڕووی دا، پێویستە ئەم پەیوەندییە ساختە و دروسکراوانە بخرێنە لاوە، تاوەکوو پەیوەندییە واقیعییەکان بدۆزرێنەوە. سەرئەنجام، ئەم ئەرکە بە دۆزینەوەی ئەو یاسا گشتتییانەی بزووتنەوەوە پەیوەستە کە لە مێژووی کۆمەڵگای مرۆییدا بە وێنەی یاسای زاڵ کاری خۆیان کردووە.

بەڵام مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵ لە یەك خاڵدا لەگەڵ مێژووی پەرەسەندنی سرووشت جیاوازی بنەڕەتی هەیە. ئەو جیاوازییەش ئەوەیە کە لە سرووشت (بەو ڕادەیەی کە ئێمە کاردانەوەی مرۆڤ لەسەری بخەینە لاوە)دا تەنها هێزە کوێر و نائاگاکان کار لە یەکتری ئەکەن و لە میانەی کاریگەرییەکانیانەوە لە سەر یەکتر، یاسا گشتییەکان پەیدا ئەبن. لێرەدا هیچ ئامانجێکی هوشیارانە و خوازراو لە ئارادا نییە: نە لە ڕێکەوتە ڕووکەشە بێشومارەکان و لە ڕوودا بینراو،



نە لەو دوا بەرئەنجامانەی کە جەخت لەسەر هەبوونی نەزمێکی قانونمەندانە لە دەروونی ئەو ڕێکەوتانە ئەکەنەوە. بەڵام لە مێژووی کۆمەڵدا مەسەلەکە بە پێچەوانەوەیە، لە مێژووی کۆمەڵدا، ئەو مرۆڤانەی کە بەهرەی هوشیارییان هەیە چالاکی دەنوێنن و بەهۆی بیرکردنەوە، یان بە کاریگەری سۆز، کار ئەکەن و ئامانجێکی دیاریکراو لەبەرچاوئەگرن. لێرەدا هیچ کارێك بە بێ نیازێکی وشیارانە و بە بێ ئامانجێکی داواکراو بە ئەنجام ناگات. بەڵام مەترسی ئەم جیاوازییە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی_ بەتایبەت بۆ لێکۆڵینەوەی سەردەم و ڕووداوە جیاوازەکان_ بە هەر ئەندازەیەك بێت، هێشتا بە هیچ کلۆجێك شتێك لەو ڕاستییە ناگۆڕێت کە ڕەوتی مێژوو پابەندی یاسای گشتیی دەروونییە. لە ڕاستیدا ڕێکەوت، بە شێوەیەکی گشتی و وەك دێتە دیتن، لەم مەیدانەشدا و لە ئاستی دیاردەکان، سەرباری ئەو ئامانجانەی کە ئاگایانە خواستی هەموو تاکێکە هەریەکە بە جودا، فەرمانڕەوایە. ئەوەی خوازیارین لە هەندێك حاڵەتی کەمدا نەبێت نایەتەدی، بەڵام ئەو ئامانجانەی کە خەڵکی لەبەردەم خۆیانیان داناوە، زۆر کات توشی بەیەکدادان و ناکۆکی دێن، یان مرۆڤ دستی پێیان ڕا ناگات، بەشێکی بەهۆی خودی ماهییەتی خۆیەوە، بەشێکی تریشی بەهۆی ناتەواوی هۆیەکانی جێبەجێکردنەوە. بەیەکدادانی کۆششە بێشومارە جودا (منفرد)کان و کردارە بێشومارە جوداکان لە مەیدانی مێژوودا، ئەبێتە هۆی هێنانەکایەوەی هەلومەرجێك کە بە تەواویی هاوشێوەی ئەو هەلومەرجە زاڵەیە کە بێئاگایانە لە سرووشتدا فەرمانڕەوایە. کردارەکان خاوەن ئامانجێکی تا ڕادەیەك خوازراون، بەڵام بەرئەنجامێك کە لەو کردارانە ئەکەونەوە بە تەواویی نەخوازراون. ئەگەر ئەم بەرئەنجامانە لە سەرەتادا وا دەربکەون کە لەگەڵ ئامانجە خوازراوەکەدا جووت دێنەوە، بەڵام لە دواییندا هەڵگری شتێکە کە لە شتە خوازراوەکەوە دوورە. بەو جۆرە بەو سەرئەنجامە ئەگات کە، ڕێکەوت لە مەیدانی دیاردەکانی

مێژووشدا تێکڕا و بە هەمان شێوە, فەرمانڕەوایە. بەڵام لە هەر شوێنێك گەمەی ڕێکەوت کەوتە ڕوو, ئەوا هەمیشە خودی ئەو ڕێکەوتە لەوێدا, ملکەچی یاسای دەروونی و نهێنییە. گشت مەسەلەکەش بە تەنها, دۆزینەوەی ئەم یاسایانەیە.

ڕەوتی مێژوو هەرچۆنێك بێت, خەڵکی بەم جۆرە دروستی ئەکەن: هەر کەسێك پەیڕەوی لەو ئامانجانە ئەکات کە بە هوشیارییەوە لەبەردەم خۆی دایناوە, سەرئەنجامی گشتی ئەم هەموو کۆششانەی کە بە ئاراستەی جیاواز کار ئەکەن و کاریگەرییە جۆراوجۆرەکانیان لە جیهانی دەرەکیدا, ئەوا مێژوو ڕێك ئەوەیە. بەم پێیە, مەسەلەکە لەو چوارچێوەیەدا دەمێنێتەوە کە ئەم ژمارە فراوانە لە خەڵکی جودا خوازیاری چین. سۆز یان بیرکردنەوە ئیرادە دیاری ئەکات. بەڵام ئەو پاڵنەرانەی کە بە نۆبەی خۆیان ڕاستەوخۆ سۆز و بیرکردنەوە دیاری ئەکەن, گەلێك لایەنی جۆراوجۆری هەن. ئەشێ سەروەختێك شتگەلی دەرەکی بن, سەروختێکی تر پاڵنەرە ئایدیاڵەکان: ناوبانگخوازی, "خزمەتکردنی ڕاستیی و ڕەوایی", کینەی شەخسی و تەنانەت جۆرەها ئارەزووی (هەوەس) کەسێتیی ڕووت. بەڵام لە لایەکەوە, ئەو کۆششە فراوانە جودایانانەمان بینی کە لە مێژوودا کار ئەکەن و زۆر وەخت بەو ئەنجامەی کە لە بەردەم خۆیانیان داناوە, نەگەییشتوون, بەڵکوو زۆرجار بە ئەنجامێکی تەواو پێچەوانە لەوەی کە مەبەستە گەیشتوون, لەبەرئەوەی ئەم پاڵنەرانەش بۆ سەرئەنجامی کۆتایی تەنها گرنگیی پلە دوویان هەن.

لە لایەکی ترەوە, مەسەلەیەکی تازە پەیدا ئەبێت: ئەو هێزە بزوێنەرانە کامانەن کە بە نۆبەی خۆیان لە پشتسەری ئەم پاڵنەرانەدا خۆیان حەشارداوە, ئەو هۆکارە مێژووییانە چین کە شێوەی ئەم پاڵنەرانە لە مێشکی خەڵکانی کارکەر بەخۆی دەگرێت؟



ماتریالیزمی کۆن هەرگیز ئەم پرسیارەی لە خۆی نەکردووە. لەبەر ئەوە ڕوانگەی ئەو بۆ مێژوو_ تا ئەو جێگایەی کە بە شێوەیەکی گشتی خاوەن ڕوانگەیەکی لەو جۆرە بێت_ لە بنچینەدا ڕوانگەیەکی پراگماتیك (pragmatic, عملی)ی بوو: دادوەریی ئەو بۆ هەر شتێك بە پێی پاڵنەری کرداره, پیاوانی مێژوو بە شەرافەتمەند و کەڵەکباز دابەشئەکات, پێیوایە کە وەك باوە, شەرەفمەندان شکست ئەخۆن و کەڵەکبازانیش سەرئەکەون. لێرەوە بۆخۆی بەو ئەنجامگیرییە ئەگات کە پەند لە مێژوودا یەکجار کەمە, بەڵام بۆ ئێمە ئەو ئەنجامە دێتە دەست کە ماتریالیزمی کۆن لە مەیدانی مێژوودا ناپاکی لە خۆی کردووە, چونکە پێی وایە, هێزە پاڵنەرە ئایدیاڵەکان کە لەوێدا کار ئەکەن دوا هۆکاری ڕووداوەکانن, لە جیاتی ئەوەی لەوە بکۆڵێتەوە کە چ شتێك لە پشت ئەوەوە خۆی حەشار داوە و پاڵنەرەکانی ئەم هێزە پاڵنەرانە چین. نەبوونی هاوئاهەنگی ناگەڕێتەوە بۆ دانانان بە بوونی هێزە پاڵنەرە ئایدیاڵەکان, بەڵکوو ئەگەڕێتەوە بۆئەوەی کە لەوێدا دەوەستێت و دوورتر ناڕوات تاوەکوو بە هۆکاری بزوێنەری ئەم هێزە پاڵنەرە ئایدیاڵە بگات. بە پێچەوانەوە, فەلسەفەی مێژوو, بە تایبەت لە کەسی هیگڵدا, دان بەوەدا دەنێت کە, پاڵنەری کەسایەتییە مێژووییەکان, چ پاڵنەرە ڕووکەشەکان یان ڕاستەقینەکان, بە هیچ جۆرێك دوا هۆکاری ڕووداوە مێژووییەکان نین و لە پشت ئەم پاڵنەرانەوە هێزی بزوێنەری دیکە خۆیان حەشارداوە کە پێویستە بە دوویاندا بگەڕێین. بەڵام فەلسەفەی مێژوو لێکۆڵینەوە لەسەر ئەم هێزانە لە خودی مێژوودا ناکات, بەڵکوو بە پێچەوانەوە لە دەرەوە, لە ئایدیۆلۆژی فەلسەفییەوە ئەیانهێنێت. بۆ نموونە, لەجیاتی شیکردنەوەی مێژووی یۆنانی کۆن بە پێی پەیوەندییە ناوخۆییەکەی, هیگڵ زۆر بە سادەیی ڕای دەگەیەنێت کە ئەم مێژووە جگە لە ڕێکخستنی "شێوەکانی تاکێتی قەشەنگ" و جێبەجێکردنی یەك " هونەری ناوازە" وەك

ئەوەی کە هەیە، شتێکی تر نییە. هیگڵ بەم بۆنەیەوە تێبینیگەلێکی بەرز و قوڵ و فراوان سەبارەت بە یۆنانییە کۆنەکان ئەدات، بەڵام لەم سەردەمەدا شیکردنەوەیەکی لەو چەشنە کە تەنها ڕستەسازییەکی پەتین، ئێمە ڕازی ناکات.
بەم پێیە، کاتێك قسە دێتە سەر توێژینەوە لە سەر ئەو هێزە بزوێنەرانەی کە لە پشت پاڵنەری کەسایەتییە مێژووییەکانەوە وێستاوە (ئیتر ئەوانە بە ئاگاییەوە بن، وەیان هەروەکوو زۆر کات بینراوە بە ناگایی)، بە مانایەکی تر کاتێك قسە دێتە سەر توێژینەوە لە هێزگەلێك کە دەرئەنجام هێزی بزوێنەری واقیعیی مێژوو پێکئەهێنن، نابێت پاڵنەری تاکە جوداکان، تەنانەت ئەگەر چەندەش دەرکەوتبن، بە ڕادەی ئەو پاڵنەرانەی کە جەماوەرێکی زۆری خەڵکی، سەرتاپا گەلێك، لە نێو هەر گەلێکیش بە نۆبەی خۆی، سەرتاپای یەك چین، ئەهێنێتە جوڵە. ئەوەی لێرەدا گرنگە تەقینەوە کورتماوەکان و چەخماخە هەنووکەییەکان نییە، بەڵکوو ئەو بزووتنەوە درێژخایەنانەیە کە پێویستی ئاڵوگۆڕی مێژوویی گەورە ئەهێننە کایەوە. توێژینەوە لەو هۆکارە بزوێنەرانەی کە بە ڕۆشنیی یان ناڕۆشن، ڕاستەوخۆ یان بە شێوەی ئیدئۆلۆژیك و تەنانەت خەیاڵیی لە مێشکی جەماوەری هەڵسوڕاو و ڕابەرانیدا، ئەوانەی پێیان ئەگوترێت پیاوانی مەزن، وەك پاڵنەری هوشیار، ڕەنگئەداتەوە_ یانی گرتنەبەری ئەو تاکە ڕێگایەی کە بە زانینی ئەو یاسایانە دەگات کە لە مێژوودا بە گشتی و لە سەردەمە جیاوازەکان و لە وڵاتە جیاوازەکاندا فەرمانڕەوا بوونە. هەموو ئەو شتانەی کە خەڵکی ئەبزوێنێ، بە ناچاری، ئەبێ بە هزریاندا گوزەر بکەن. بەڵام ئەوەی کە لە لەم هزرەدا چ شێوەیەك بە خۆ دەگرێت، ئەوە تا ڕادەیەکی یەکجار زۆر بە هەلومەرجەکەوە پەیوەستە. ئێستا ئیتر کرێکاران ئامرازەکان تێکناشکێنن، هەربەوجۆرەی کە لە ساڵی 1848 لە ڕاین کردیان. بەڵام ئەمە بە



هیچ جۆرێك بەو مانایە نییە کە ئەوان لە بەکارهێنانی ئامرازەکاندا، بە شێوازی سەرمایەداری، ڕازین.
بەڵام ئەگەر توێژینەوە لە هۆکارە بزوێنەرەکانی مێژوو لە تەواوی قۆناغەکانی ڕابردوو بەهۆی ئەوەی کە پەیوەندییەکانی نێوان ئەم هۆکارانە و بەرئەنجامەکانیان شێواو و شاراوە بوو، لە تواناداا نەبووبێت، ئەوا لەم چەرخەی ئێمەدا ئەم پەیوەندییانە بە ئەندازەیەك سادەبوونەتەوە، کە تەنانەت سەرئەنجام کردنەوەی هێماکان لە توانادا بێت. لە سەردەمی پەیدابوونی پیشەسازی گەورەوە، یانی لانی کەم لە سەردەمی پەیمانی ساڵی 1815 ی ئەوروپاوە، لە ئینگلتەرا، بەلای هیچ یەکێکەوە ئەوە شاراوە نەبوو کە، چەقی قورسایی سەرتاپای تێکۆشانی سیاسی لەم وڵاتەدا بریتی بوو لە هەوڵی دوو چین بۆ گرتنی دەسەڵات: ئەریستۆکراتی زەویدار (Landed aristocracy) لە لایەك و بۆرژوازی (Middel class) لە لایەکی دی. لە فەرەنسا لە پاش گەڕانەوەی بۆربۆنەکان، هەستیان بە هەمان واقیع کرد. مێژوونووسان لە قۆناغی گەڕانەوە (17)، لە تێری هەتا ئەگات بە گیزو و مینیە و تێر، هەمیشە ئەو واقیعە وەکوو کلیلی تێگەییشتن لە مێژووی فەرەنسا لە سەدەکانی نێوەند بە دواوە، ئاماژە پێ ئەکەن. لە ساڵی 1830یەوە لە هەردوو ئەم دوو دەوڵەتەدا، دان بە چینی کرێکار، پرۆلیتاریا، هەوڵدەری سێهەم بۆ گرتنی دەسەڵات، نرا. پەیوەندییەکان بە ڕادەیەك سادە بوونەوە مەگەر تەنها ئەوانەی بە ئەنقەست چاوی خۆیان ئەنوقان ئەتوانن ئەوە ببینن کە ململانێی ئەم سێ چینە مەزنە و پێکدادانی بەرژەوەندییەکانیان، هێزی بزوێنەری سەرتاپای مێژووی هاوچەرخ، لانی کەم لەم دوو وڵاتە یانی لە پێشڕەوترین وڵات، پێکئەهێنن.
بەڵام ئەم چینانە چۆن پەیدابوون؟ ئەگەر لە یەکەم تێڕوانیندا پەیدابوونی ملکداری گەورەی زەوی، ملکدارییەك کە سەردەمانێك فیۆداڵی بوو، لانی کەم لە

سەرەتای کاردا، بە هۆکاری سیاسی، وەکوو داگیرکردنی بە زەبر و زۆر، لێکئەدرایەوە. ئەوا لێکدانەوەی لەم جۆرە بۆ بۆرژوازی و پرۆلیتاریا ئیتر مەحاڵ بوو. ئەوە لە ڕادەبەدەر ڕۆشنە کە پەیدابوون و پەرەسەندنی ئەم دوو چینە مەزنە بەرئەنجامی هۆکاری ئابووری بوون بە تەنها. بە هەمان ئەندازە ڕۆشن بوو، کە تێکۆشانی نێوان زەویداری گەورە و بۆرژوازی، ڕێك وەکوو تێکۆشانی نێوان بۆرژوازی و پرۆلیتاریا، لە پێش هەر شتێکەوە، لەسەر بەرژەوەندیی ئابووری بوو، کە دەسەڵاتی سیاسی جگە لەوەی هۆیەك بوو بۆ دابینکردنی ئەم بەرژەوەندییە شتێکی تر نەبوو. بۆرژوازی، بە هەمان شێوە پرۆلیتاریاش، بەهۆی ئاڵوگۆڕ لە پەیوەندییەکانی ئابووری، یان ڕەوانتر بڵێین، بەهۆی ئاڵوگۆڕ لە شێوازی بەرهەمهێناندا پەیدابوون. سەرەتا گوێزانەوە لە سیستەمی بەرهەمهێنانی پیشەییەوە بۆ مانیفاکتۆرە، پاشان لە مانیفاکتۆرەوە بۆ پیشەسازی گەورە، بۆ بەرهەمهێنان بەهۆی ئامرازگەلێکەوە کە هەڵمی تێدا بەکاربێت، ئەمە بووە مایەی پەرەسەندنی ئەم دوو چینە. لە قۆناغێکی دیاریکراوی پەرەسەندندا، هێزە بەرهەمهێنەرە نوێکان کە بۆرژوازی بەڕێوەی ئەبردن (بە پلەی یەکەم، دابەشکردنی کار و کۆکردنەوەی ژمارەیەکی زۆری کرێکارانی پەرشوبڵاو لە دامەزراوەی هاوبەشی مانیفاکتۆرەدا) و هەلومەرج و پێویستییەکانی گۆڕینەوە کە بەهۆی ئەم هێزانەوە پەرەی سەندووە، لەگەڵ ئەو سیستەمی بەرهەمهێنانەی کە لە ئارادا بووە، کە میراتی مێژووییە و بە یاسا پیرۆز کراوە، ناتەبا بوو، واتە لەگەڵ ئیمتیازەکانی سیستەمی پیشەیی بەرهەمهێنان و لەکەڵ ئیمتیازە زۆروزەبەندەکانی تر، شەخسی و ناوچەیی (کە بۆ ئەو دەستەگەلەی ئیمتیازێکیان نییە، کۆتوبەندێکی زۆری تێدایە) کە بۆ سیستەمی کۆمەڵایەتی فیۆداڵی پێویستە، ناتەبا بوو. هێزە بەرهەمهێنەرەکان لە شەخسی نوێنەرەکەی خۆیاندا واتە بۆرژوازی، لە دژی ئەم سیستەمە



بەرهەمهێنانەی کە زەویداران و فیۆداڵەکان و وەستا پیشەییەکان نوێنەرایەتییان ئەکرد، شۆڕشیان کرد. دەرئەنجامی تێکۆشان ڕۆشنە. کۆتوبەندی فیۆداڵی تێکشکا: لە ئینگلتەرا بە شێنەیی، لە فەرەنسا بە یەك کەڕەت، لە ئەڵمانیا هێشتا لە نێو نەبراوە.. بەڵام بە هەمان ئەو شێوەیەی کە مانیفاکتۆرە لە قۆناغێکی پەرەسەندنی خۆیدا لەگەڵ سیستەمی بەرهەمهێنانی فیۆداڵیدا بەیەکیان دادا، ئەمڕۆ ئیتر پیشەسازی گەورە لەگەڵ سیستەمی بۆرژواییدا، کە جێنشینی سیستەمی فیۆداڵییە، کەوتۆتە ململانێ و پێکدادان. ئەم پیشەسازییەی کە وابەستەی ئەم سیستەمەیە و لە چوارچێوەی تەنگی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا قەراری گرتووە، لە لایەکەوە ئەبێتە هۆی بە پرۆلیتاریکردنی ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر و بێپسانەوەی جەماوەری مەزنی خەڵك، لە لایەکی ترەوە بڕێکی بەرهەم کە بەردەوام لە زیادبووندایە و بازاڕی فرۆشی نییە بەرهەم ئەهێنێ. زێدەبەرهەم و هەژاریی جەماوەریی_کە هۆکاری یەکترین_، ئەوەیە ئەو ناکۆکییە پوچەی کە پیشەسازی گەورە تووشی ئەبێت و بە ناچاریی ئەبێ لە ڕێگای گۆڕینی شێوازی بەرهەمهینانەوە، هێزە بەرهەمهێنەرەکان لەو کۆتوبەندە ڕزگار بکرێن.

بەم شێوەیە، لانی کەم بۆ مێژووی هاوچەرخ ئەوە جێگیر بوو کە، هەر تێکۆشانێکی سیاسی تێکۆشانی چینایەتییە و هەر تێکۆشانێك لە لایەن چینەکانەوە بۆ ڕزگاری خۆیان بە بێ لەبەرچاوگرتنی شێوەکەی کە بە ناچار سیاسییە (چونکە هەموو تێکۆشانێکی چینایەتی تێکۆشانی سیاسییە) سەرئەنجام تێکۆشانە لە پێناو ڕزگاریی ئابووری. کەواتە گومانێك لەوەدا نییە، لانی کەم لە مێژووی هاوچەرخدا کە دەوڵەت و سیستەمی سیاسی توخمی دووەم، بەڵام کۆمەڵگای مەدەنی کە مەیدانی پەیوەندییەکانی ئابوورییە توخمی بڕێنەرەوە پێکئەهێنن. بەپێی تێگەییشتنی کۆن سەبارەت بە دەوڵەت کە هیگڵیش تیایدا

بەشدار بوو، دەوڵەت بە پێچەوانەوە، توخمی بڕیاردەر و کۆمەڵگای مەدەنی توخمی بڕیارلەسەردراو بوو. ڕواڵەتی کارەکەش لەگەڵ ئەم تێڕوانینە جووت دێتەوە. هەروەکوو چۆن فەردێك، بۆئەوەی دەستبەکارێك بکات، پێویستە هەموو ئەو هێزە پاڵنەرانەی کە وای لێ دەکات بەو کارە هەستێت بە مێشکیدا تێپەڕێت و بە پاڵنەری ئیرادەی ئەو فەردە بگۆڕێت، بە هەمان شێوە بێگومان، هەموو پێویستییەکانی کۆمەڵگای مەدەنیش_ بە بێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی لەو ساتە دیاریکراوەدا، کام چینە دەسەڵاتدارە_ بە ناچار، بە ئیرادەی دەوڵەتدا تێئەپەڕن، تاوەکوو لە بەرگی یاسادا گرنگییەکی ئیلزامیی، بۆ هەموان، پیشان بدات. ئەمە لایەنی ڕووکەشی مەسەلەکەیە کە خۆی بۆخۆی بەڵگەنەویستە. بەڵام ئامانجەکە، زانینی ناوەڕۆکی ئەم ئیرادە ڕووکەشییە ڕووتەیە_ ئیتر ئەوە ئیرادەی کەسە جوداکان، یان ئیرادەی دەوڵەت، بێت_، و زانینی ئەوەی کە ئەم ناوەڕۆکە لە کوێیوە هاتووە، بۆچی ئەم شتەیان گەرەکە و ئەوی تر نا؟ ئێمە لە میانەی گەڕان بە دوای وەڵامی ئەم پرسیارەدا بەوە دەگەین، لە مێژووی هاوچەرخدا، ئەو فاکتەرەی کە ئیرادەی دەوڵەت دیاری ئەکات تێکڕا، پێویستییەکانی گۆمەڵگای مەدەنی کە لە گۆڕاندایە و دەسەڵاتداریی ئەم چینە یان ئەوی دیکە، سەرئەنجام، پەرەسەندنی هێزەکانی بەرهەمهێنان و پەیوەندییەکانی گۆڕینەوەیە.

بەڵام ئەگەر دەوڵەت تەنانەت لەم چەرخەی ئێمەشدا، بە هۆیە بەهێزەکانی بەرهەمهێنان و هۆیە قەبەکانی گەیاندنەوە، مەیدانێکی سەربەخۆ نەبووبێت و بە شێوەیەکی سەربەخۆ پەرەی نەسەندبێت، بەڵکوو بوون و پەرەسەندنی، سەرئەنجام، بە هەلومەرجی ئابوری زیندەگی کۆمەڵایەتییەوە پەیوەست بێت، ئەوا ئەم مەسەلەیە بۆ هەموو سەردەمەکانی ڕابردووش، یانی سەردەمێك کە هێشتا بە فراوانی هۆیەکانی بەرهەمهێنان بۆ بەرهەمهێنانی زیندەگی مادی خەڵك لە ئارادا نییە و بەم پێیە، پێویستییەکانی ئەم بەرهەمهێنانە وا دەکات



کە حوکمڕانییەکی زیاتر بەسەر خەڵکەوە بکرێت، هەر دروستە. ئەگەر دەوڵەت تەنانەت هەتا ئەمڕۆش، یانی لە ڕۆژگاری پیشەسازی گەورە و هێڵی ئاسندا، بێجگە لە گوزارشتێکی چڕوپڕی پێویستییە ئابورییەکانی چینی دەسەڵاتدار لە بەرهەمهێناندا شتێکی تر نەبێت، ئەوا ئەو ڕۆڵەی کە هەیەتی، بۆ ڕۆژگارێك کە هەر نەوەیەك لە خەڵك ئەبوو بەشێکی گەلێك زیاتر لەوەی کە بۆ زیندەگی خۆی دایناوە، بۆ پڕکردنەوەی پێویستییە ماددییەکانی تەرخان بکات و وابەستەییەکەی ئەو بۆی، زیاترە لەوەی ئێمە ئەمڕۆ پێوەی وابەستەین، ناچاری (حەتمیەت)یەکی زیاتری هەیە. توێژینەوە لە چەرخەکانی ڕابردوو، لەو کاتەوەی کە ئەم ڕووەی مەسەلەکەمان بە بایەخێکی جیدییەوە وەرگرتووە، بە شێوەیەکی باوەڕپێکراوترجەخت لەسەر دروستی ئەوەی کە گوتمان ئەکاتەوە. بەڵام بێگومان لێرەدا ئێمە ناتوانین بە درێژی بچینە سەر باسی ئەم مەسەلەیە.
ئەگەر دەوڵەت و مافەکانی دەوڵەت، پەیوەندییەکانی ئابوری دیارییان بکات، ئەوا بەڵگەنەویستە کە خودی ئەو پەیوەندییانە مافە مەدەنییەکانیش، کە لە ناوەڕۆکدا ڕۆڵیان بریتین لە، بە ڕەوا پیشاندانی ئەو پەیوەندییە ئابورییانەی کە لە نێوان تاکەکاندا دروست ئەبن، کە لە هەلومەرجێکی دیاریکراودا، پەیوەندگەلێکی سروشتین، دیاری ئەکات. بەڵام شێوەی ئەم ڕەوایی پیشاندانە ئەشێ جۆراوجۆر بێت. ئەشێ، بۆ نموونە، بەشێکی زۆری شێوەگەلی مافەکانی کۆنی فیۆدالی بهێڵێتەوە، ئەویش بەوەی ناوەڕۆکێکی بۆرژواییان پێ ببەخشێت، تەنانەت هەر بەو جۆرەی کە لە ئینگلتەرە ڕووی دا، بە گونجاندن لەگەڵ تێکڕای ڕەوەندی پەرەسەندنی میللیدا، ڕاستەوخۆ ناوەڕۆکە بۆرژواییەکە لە ژێر ناوی فیۆدالیدا بشارێتەوە. بەڵام ئەکرێ هەر بەو شێوەیەی کە لە ڕۆژئاوای کیشوەری ئەورووپادا ڕوویدا، ڕەفتار بکرێت. واتە، یەکەمین یاسای جیهانی بۆ کۆمەڵگای بەرهەمهێنەرانی کاڵا، یانی یاسای ڕۆمانی، کە بەوپەڕی وردەکارییەوە تەواوی

پەیوەندییە حقوقییە بنەڕەتییەکان کە لە نێوان کاڵادارانی سادە (کڕیار و فرۆشیار, قەرزار و خاوەن قەرز, گرێبەست و پەیماننامە و هتد.)دا هەیە, داناوە, بکرێتە پایە. ئەکرێ لەوێدا, بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی کۆمەڵگایەکی وردەبۆرژوازی کە هێشتا نیوە فیۆداڵیشە_ یان ئەم یاسایانە بە شێوەیەکی سادە, بەهۆی پراتیکی دادوەرییەوە (یاسای گشتی ئەڵمانیا), تا ئاستی کۆمەڵگایەکی لەو جۆرە بهێنرێنە خوارەوە, وەیان بە کۆمەکی مافناسانێك کە دەم لە ڕەوشت ئەکوتن, ئەم یاسایانە چاك بکرێن و بە کۆمەڵە یاسایەکی تایبەت بگۆڕدرێن کە لەگەڵ پەرەسەندنی ئەو کۆمەڵگایەی قسەی لەسەر ئەکەین بگونجێن, کۆمەڵە یاسایەك کە لەم هەلومەرجەدا, لەباری مافناسیشەوە خراپە (یاسا ناوچەییەکانی پروس). سەرئەنجام لە دوای شۆڕشی گەورەی بۆرژوازییەوە, لەسەر بنچینەی هەمان ئەم یاسا ڕۆمانییەوە ئەکرێت, کۆمەڵە یاسایەکی کلاسیکی بۆ کۆمەڵگای بۆرژوازی, وەکوو یاسای Code civil (یاسای مەدەنی) فەرەنسی دابنرێن. بەم پێیە, ئەگەر بڕیارەکانی یاسای مەدەنی بە بەرگی مافناسییەوە, گوزارشت لە هەلومەرجەکانی ئابوری ژیانی کۆمەڵایەتی بکەن, ئەوا بەپێی هەلومەرج, جارێك باش و جارێك خراپ گوزارشتی لێ ئەکەن.

یەکەمین هێزی فیکری زاڵ بەسەر مرۆڤدا, لە بوونی دەوڵەتدا خۆی ئەنوێنێ. کۆمەڵگا, بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە هاوبەشەکانی خۆی لە پەلامارە ناوخۆیی و دەرەکییەکان, دەزگایەك پێکئەهێنێ, ئەو دەزگایەش, دەسەڵاتدارێتی دەوڵەتە. هەرکە دەوڵەت پەیدابوو, ئیتر لە کۆمەڵگا خۆی جیا ئەکاتەوە و هەرچی زیاتر خۆی بە دەزگای چینێکی دیاریکراو بگۆڕێت و هەرچی زیاتر دەسەڵاتدارێتی ئەو چینە ڕاستەوخۆتر پراکتیزە بکات, بەو ئەندازەیەش سەرکەوتن, لەم ڕووەوە, بەدەستئەهێنێ. خەباتی چینی چەوساوە لە دژی چینی دەسەڵاتدار, بە ناچاری بە خەباتێکی سیاسی یانی بە خەباتێك, کە پێش هەر شتێك لە دژی دەسەڵاتی



سیاسی ئەم چینەیە, ئەگۆڕێت. درککردنی پەیوەندی ئەم خەباتە سیاسییە لەگەڵ پایە ئابوورییەکەیدا ڕوو لە کزی ئەکات و هەندێك جار هەر نامێنێ. بەڵام ئەگەر لە لای خەباتکاران بە تەواوەتی لەنێونەچووبێت, ئەوا لە لای مێژوونووسان زۆرکات هەر نییە. لە نێو ئەو مێژوونووسە کۆنانەی کە باسی خەباتی نێوجەرگەی کۆماری ڕۆمانییان کردووە, ئەوە بە تەنها ئاپیانە کە بە ڕۆشنی بۆمان دەگێڕێتەوە کە سەرئەنجام, ئەم خەباتە لە پێناوی چیدا بووە: لە پێناوی ملکدارێتی زەوی.

بەڵام هەر کە دەوڵەت لە بەرامبەر کۆمەڵدا, بووە هێزی سەربەخۆ, یەکسەر ئایدیۆلۆژی نوێ ئەهێنێتە کایەوە. واتا, پەیوەندی لەگەڵ ڕووداوە ئابوورییەکان, لە لای سیاسەتمەدارانی پیشەیی و تیۆریسینەکانی یاساکانی دەوڵەت و یاساناسانی یاسای مەدەنی, بە تەواوەتی لەنێوچووە. ڕووداوە ئابوورییەکان, بۆ ئەوەی مۆڵەتی یاسایی بە خۆیانەوە بگرن, بۆ هەر حاڵەتێکی تایبەت ئەبێ, بە شێوەی بابەتگەلی یاسایی دەربکەوون. بێگومان لێرەدا ئەبێ, ڕەچاوی تەواوی ئەو سیستەمە یاساییەی کە لە ئارادایە بکردرێت. بەهۆی ئەمەوەیە وا دەرئەکەوێت کە, شێوازی یاسایی هەموو شتێك و ناوەڕۆکی ئابووری هیچ شتێك نییە. یاسای گشتی (دەوڵەت) و یاسای مەدەنی, وەکوو دوو مەیدانی سەربەخۆ سەیر دەکرێن, کە خاوەن پەرەسەندنی مێژوویی سەربەخۆی خۆیانن و خۆبەخۆ ملکەچی توێژبەندی سیستەماتیکانەن و لە ڕێگای ڕیشەکێشکردنی هەموو ناکۆکییە دەروونییەکانەوە بە شێوەیەکی ڕاوەستاو و پەیگیر, خوازیاری سیستەمبەندییەکی لەم چەشنەن.

ئایدیۆلۆژییە هەر بڵندەکان, واتە ئەوانەی کە لە بنەمای مادی ئابوری زیاتر دوور ئەکەونەوە, شێوەی فەلسەفە و ئایین لە خۆ دەگرن. لێرەدا, پەیوەندی نێوان بیرۆکەکان و ئەو هەلومەرجە مادییەی کە لە ئارادایە, دەم بە دەم

شێواوترئەبێت و لە ئارادابوونی هەڵقە پەیوەستکارەکانی نێوانیان نارۆشنتر ئەبێت. بەڵام، سەرەڕای ئەوە، ئەم پەیوەندییە هەر هەیە. تێکڕای سەردەمی ڕێنێنسانس لە ناوەڕاستی سەدەی پانزەهەمەوە، هەروەها فەلسەفە، کە ئەو دەمە گیانی هاتەوەبەر، لە بنەڕەتدا، دەرئەنجامی پەرەسەندنی شارەکان، واتە بۆرژوازی بوون. فەلسەفە، جگە لەوەی کە بە شێوازی تایبەتی خۆی گوزارشتی لەو بیروباوەڕانە کردووە کە جووت ئەهاتنەوە لەگەڵ گۆڕانی بۆرژوازی بچوك و ناوەڕاست بۆ بۆرژوازی گەورە، شتێکی تری نەکردووە. ئەم مەسەلەیە لە لای ئینگلیزەکان و فەرەنسییەکانی سەدەی ڕابردوو، کە زۆربەیان بە هەمان ئەو ئەندازەیەی کە فەیلەسوف بوون، ئابووریزانیش بوون، بە ڕۆشنی بەرچاوئەکەوێت. ئێمە پێشتر، ئەم مەسەلەیەمان لە پەیوەند بە قوتابخانەی هیگڵەوە، ڕۆشن کردەوە.

ئێستا، با بە خێرایی چاوێك بە ئاییندا بخشێنین، کە لە هەموان زیاتر لە زیندەگی مادی دوورتر و لە هەموان نامۆ تر دەرئەکەوێ. ئایین لە قۆناغە زۆر سەرەتاییەکاندا، لە نەزانترین و نارۆشنترین ئەندێشەی تاکەکان سەبارەت بە سروشتی خۆیان و سروشتی دەرەکی کە بە چواردەوریانەوە بووە، پەیدابووە. بەڵام هەر ئایدیۆلۆژیایەك، هەر پاش ئەوەی کە پەیدائەبێ، ئیتر لە حاڵی پەیوەندی بە تێکڕای ئەو وێناگەلەوە کە لە ئارادایە، پەرەئەستێنێ و ئاڵوگۆڕی تازەیان بەسەردا ئەهێنێ. ئەگەر نا، ئەوە ئایدیۆلۆژی نەبووە، واتە ڕووبەڕووی بیروباوەڕەکان نابێتەوە، کە بە ناونیشانی ناسنامە سەربەخۆکان و بەشێوەیەکی سەربەخۆ پەرەئەسێنن و تەنها بۆ یاسا تایبەتییەکانی خۆیان سەردائەنوێنن. بێگومان ئەو ڕاستییە، کە هەلومەرجە مادییەکانی زیندەگی خەڵك کە پرۆسەی بیرکردنەوە لە مێشکیان ئەخولقێنێ سەرئەنجام ڕێڕەوی ئەم پرۆسەیە دەسنیشان ئەکات، لە لای ئەم خەڵکە بە ناچاریی، بە هەستپێنەکراوی



دەمێنێتەوە، ئەگەر نا، ئەم ئایدیۆلۆژییە کۆتایی پێ دێت. وێنا ئایینییە سەرەتاییەکان، کە لە زۆربەی دۆخەکاندا لە نێو هەر گروپێکی دیاریکراو لەو میللەتانەی خزمی یەکدین، هاوبەشن، لەدوای دابەشبوونی ئەم گروپانە لە هەر میللەتێکدا، بە جیا و بە شێوەیەکی تایبەت، بەپێی ئەو هەلومەرجە تایبەتییەی کە تیایدا ئەژی، پەرەئەستێنێ. پرۆسەی پەرەسەندنی وێنا ئایینییەکان لە لای بەشێك لە گروپەکانی ئەو میللەتانە، بە تایبەت لە لای ئارییەکان (کە پێیان دەڵێن، میللەتە هیندۆ ئەوروپییەکان)، لە لایەن میتۆلۆژی بەراوردکارییەوە بە درێژی باسیان لەسەر کراوە. خواوەندەکان، ئەوانەی بەم شێوەیە، لە لای هەر میللەتێك بە جیا، پەیدابوون، خواوەندی میللی بوون و دەسەڵاتیان لە سنووری ئەو سەرزەمینە میللییەیانەی کە ئەم خواوەندانە ئەبێ پارێزگارییان لێ بکەن، تێناپەڕێت، بەڵام لە لایەکەی تری ئەم سنوورەدا، خواوەندی دیکەی فەرمانڕەوای بێ هاوتان هەن. ئەم خواوەندانە تێکڕا، تا ئەو دەمە لە خەیاڵگەی خەڵکیدا ئەمێننەوە، کە ئەو میللەتەی بەدیهێنەری ئەمانە بوو، لە ئارادابێت و لەگەڵ فەوتانی ئەم میللەتە، ئەویش ئەفەوتێ. میللەتانی کۆن، بە هۆی جەزرەبەکانی ئیمپراتۆرییەتی جیهانیی ڕۆمەوە، کە ناکرێت لێرەدا لە هەلومەرجە ئابورییەکانی پەیدابوونی بکۆڵینەوە، داڕوخان. خوداوەندە میللییە کۆنەکان سڵوسامیان لە دەست دا، تەنانەت خوداکانی ڕۆمیشی گرتەوە، کە بەپێی ئەلگۆی بچوکی شاری ڕۆم لە قاڵب درابوون. پێویستییەکانی تەواوکردنی ئیمپراتۆریەتی جیهانیی بەهۆی ئایینێکی جیهانییەوە، لە هەوڵەکانی ڕۆم بۆ پەرستنی تێکڕای خوداوەندە بێگانە ڕێزدارەکان بەم یان بەو ڕادەیە، لە پاڵ پەرستنی خوداوەندە ناوچەییەکان، بە ڕۆشنی خۆی دەرئەخست. بەڵام ناکرێت ئایینێکی نوێی جیهانیی، بە فەرمانی ئیمپراتۆر دابهێنرێ. ئایینی نوێی جیهانیی، واتە مەسیحییەت، بە بێ هەرا، بە تێکەڵکردنی لاهوتی ڕۆژهەڵاتیی

گشتگیر به تایبەت یەهودی، لەگەڵ فەلسەفەی باوی یۆنانی بە تایبەت فەلسەفەی ڕەواقی، پەیدابوو. جا بۆ ئەوەی ئێمە ئەمڕۆ بزانین، کە شێوەی یەکەمجاری مەسیحییەت چۆن بووە، پێویستە توێژینەوەی فراوان ئەنجام بدەین، چونکە ئەوە شێوە فەرمییەکەی مەسیحییە بە ئێمە گەییشتووە، کە کۆڕی ڕوحانی نیقایی شتیان بۆ زیادکردووە، تاوەکوو بیگونجێنن و بتوانێت ڕۆڵی ئایینی دەوڵەت بگێڕێ (19). بە هەر حاڵ، ئەو واقیعەتە، یانی ئەوەی کە ئەم ئایینە لە دوای پەیدابوونییەوە بە دووسەدوپەنجا ساڵ، بە ئایینی دەوڵەت ئەگۆڕێت، بە تەواوەتی نیشانی ئەدات کە، مەسیحییەت وەك ئایینێك، تا چ ڕادەیەك لەگەڵ هەلومەرجی ئەو چەرخەدا خۆی گونجاندبوو. مەسیحییەت لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، هاوپای پەرەسەندنی فیۆدالیزم، دیمەنێکی ئایینی وای بەخۆیەوە گرت کە لەگەڵ فیۆدالیزم و زنجیرە پلەوپایەکانیدا جووت بێتەوە. کاتێکیش کە بۆرژوازی جێگیر بوو، ئاتەئیزمی پرۆتستانتی لە دژی ئایینزای کاتۆلیکی، سەرەتا لە لای ئالبیژییەکان (20) لە باشوری فەرەنسا، لە هەڕەتی گەشە و ڕەونەقی شارەکانی ئەوێدا، نەشونمای کرد. سەدەکانی نێوەڕاست، سەرجەم ئایدۆلۆژییەکانی تر، واتە، فەلسەفە، سیاسەت و مافناسی بە لاهوتەوە گرێ دا و کردیانی بە پاشکۆ و بە بەشێك لە لاهووت. دەرئەنجامی ئەم کارە، هەر بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتیی و سیاسی بە ناچاریی، ئەبوو بەرگی ئایین لەبەر بکات. لەبەر ئەوە، بۆ هێنانەکایەوەی بزووتنەوەیەکی بە جۆشی جەماوەریی، کە مێشکیان تەنها بە خۆراکی ئایینی ئاخنراوە. ئەبوایە بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی ئەم خەڵکە، لە بەرگێکی ئایینیدا پێشکەش بە خەڵك بکرابایە. بە هەمان شێوەی بۆرژوازی کە هەر لە سەرەتاوە بۆخۆی لایەنگرانێکی لە جۆری خەڵکانی ڕەشۆکی دەستەنگی شارەکان، کرێکارانی کرێگرتە و خزمەتکاران بە هەموو جۆرەکانیەوە_ واتە پێشینانی پرۆلیتاریای ئەمڕۆ_ ئەوانەی کە سەربە



هیچ داروودەستەیەك و خاوەن هیچ پلەوپایەیەك نەبوون، دروستکرد، بە هەمان شێوە ئاتەئیستی ئایینیش زۆر زوو، بە دوو جۆر دابەش بوون: ئاتەئیستی بۆرژوازی میانڕەو و ئاتەئیستی ڕەشۆکی شۆڕشگێڕ کە تەنانەت ئاتەئیستە بۆرژواکانیش نەفرەتیان لێ ئەکردن.

ئەوەی کە وای کرد ئاتەئیستی پرۆتستانتی نەکرێت تێکبشکێنرێ، مەسەلەی لەشکانننەهاتنی بۆرژوازی بوو، کە دەمبەدەم توانا و هێزی زۆرتر ئەبوو. کاتێك کە بۆرژوازی بە ڕادەی پێویست خۆی سەقامگیرکرد، لە دژی خانەدانە فیۆداڵەکان دەستیدایە خەبات، کە تا ئەو دەمە شێوەیەکی ناوخۆیی بە خۆیەوە گرتبوو. ئەو خەباتە ئیتر، بەرەبەرە پێوەرێکی نیشتمانی بە خۆیەوە گرت و سەرجەم خەڵکی گرتەوە. یەکەمین جەنگی مەزن، کە پێی دەگوترا ڕیفۆرم، لە ئەڵمانیا ڕوویدا. بۆرژوازی، هێشتا بەو ڕادەیە بەهێز و پەرەسەندوو نەبوو، کە بتوانێت تەواوی پێکهاتە شۆڕشگێڕەکانی دیکەی وەکوو، خەڵکی ڕەشۆك لە شار، خانەدانە بچووکەکان* و جوتیاران لە لادێ، لە ژێر ئاڵای خۆیدا، یەکگرتوو بکات. لە پێش هەموویانەوە، خانەدانەکان شکستیان خوارد، لەو کاتەدا، ڕاپەڕینی جوتیاران، کە ترۆپکی سەراپای ئەم بزووتنەوە شۆڕشگێڕییە پێکئەهێنێ، دەستیپێکرد. بەڵام شارەکان پشتیوانییان لە جوتیاران نەکرد و شۆڕش بە هۆی لەشکری شازادەکانەوە، کە دواتر لە هەموو دەرئەنجامە بە کەڵکەکانی ئەم شۆڕشە سوودمەندبوون، سەرکوت کرا. لەو کاتەوە ئەڵمانیا، بۆماوەی سێ سەدەی ڕەبەق، لە جەرگەی ئەو وڵاتانەی کە بە شێوەیەکی سەربەخۆ و چالاك لە مێژوو کاریان ئەکرد، دائەبڕێت. بەڵام بێجگە لە لۆتەری ئەڵمانی، کالفینی فەرەنسیش هەبوو. کالفین، بە تینوتەوژمی ڕەسەنی فەرەنسییانەوە، خەسڵەتی ڕیفۆرمی

* ژێردەست، ناڕازی، پەست و زەبوون.

بۆرژوازی لە پلەی یەکەمدا، دانا و شێوەیەکی کۆماریی و دیموکراسی بە کڵێسا بەخشی. لە کاتێکدا کە ڕیفۆرمی لۆتەری لە نوشوستیدا بوو و وڵاتی بە فەتارەت ئەدا، کۆمارییەکان لە ژنێف، هۆڵەندا و ئۆسکۆتلەندا، ڕیفۆرمی کالفینییان کردە ئاڵای خۆیان و هۆڵەندا لە دەسەڵاتی ئیسپانیا و ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی ڕزگاری بوو، هەروەها ڕیفۆرمی کالفینی، پۆشاکی ئایدیۆلۆژی بۆ پەردەی دووەمی شۆڕشی بۆرژوازی کە لە ئینگلتەرە ڕوویدا، سازکرد. کالفینیزم لێرەدا، وەك دەمامکی واقیعیی ئایینیی، لەپێناو بەرژەوەندییەکانی ئەو ڕۆژگارەی بۆرژوازیدا، خۆی دەرخست، هەر بۆیە نەیتوانی، لە دوای شۆڕشی ساڵی 1689دا، ڕەزامەندی گشتیی بەدەستبهێنێ، کە بە سازشی نێوان بەشێك لە خانەدانەکان و بۆرژوازی کۆتایی هات. کڵێسای دەوڵەتیی ئینگلیز سەرلەنوێ گەڕایەوە، بەڵام نەك بە شکڵ و شێوە کۆنەکەی، واتە، نەك بە شێوەی کاتۆلیزم لەگەڵ پاشا، کە ڕۆڵی پاپی دەگێڕا، ئێستا ئیتر ئەم کڵێسایە، ڕەنگی کالفینیزمی بە تۆخی بە خۆیەوە گرت. کڵێسای کۆنی دەوڵەتیی، یەکشەمەی پڕ لە خۆشی و شادی کاتۆلیکی کردە جەژن و یەکشەمەی کالفینیی وەڕسکەری ڕاوەدوو نا، بەڵام کڵێسای نوێ، کە بە ڕۆحی بۆرژوازی پاراو بوو، بڕیاری لەسەر ئەوەی دواوە دا، کە تا هەنووکەش، بە ئینگلتەرا، جوانی ئەبەخشێت.

لە فەرەنسا لە ساڵی 1685 کەمایەتی کالفینی سەرکوت کران، ناچاربوون کە بە کاتۆلیزم ڕازی بن، یان دەرئەکران. بەڵام ئەم مەسەلەیە بە کوێ گەییشت؟ لەو سەردەمەدا بیرمەندی ئازادیخواز پیر بێڵ لەوپەڕی هەڵسوڕانی خۆیدا بوو و لە ساڵی 1694 ڤۆڵتێر لەدایك بوو. بەهۆی کەڵەگایی و زۆردارییەکانی لویسی چواردەهەمەوە، بۆ بۆرژوازی فەرەنسا ساناتر بوو، کە شۆڕشەکەی خۆی بە شێوەیەکی نائایینی و بەشێوەی شۆڕشێکی سیاسی پەتی، کە تەنها شێوەیەکی گونجاو بوو لە تەك دۆخی بۆرژوازی پەرەگرتوودا، جێبەجێ بکات. لە جیاتی



پرۆتستانتەکان، بیرمەندانی ئازادیخواز چوونە نێو کۆمەڵە نیشتمانییەکانەوە. ئەمەش یانی، مەسیحییەت لە دواتاڤی خۆیدایە. ئیتر ئایین ئەو توانایییەی لەدەستدا، کە پۆشاکی ئایدیۆلۆژی بۆ تێکۆشانی هەر چینێکی پێشکەوتنخواز دەستەبەر بکات و زیاتر و زیاتر بووە موڵکی چینە سەردەستەکان بە تەنها، کە وەك ئامرازێکی فەرمانڕەوایی و بۆ لغاوکردنی چینە ژێرسەستەکان بەکار ئەهێنرا. لەم میانەدا هەر چینێك لە چینە دەسەڵاتدارەکان ئایینی تایبەتی خۆی بەکارئەهێنا: خانەدانە مڵکدارەکان_ ژزوئیتیزمی کاتۆلیك یان ئەرتەدۆکسی پرۆتستانی، بۆرژوازی لیبراڵ و ڕادیکاڵ_ ڕاسیۆنالیزم (rationalism، عەقلانییەت). پێویستە ئەوەش بڵێین، کە ئایا ئەم بەڕێزانە بڕوایان بە ئایینەکەی خۆیان هەیە یان نا، ئەوە مەسەلەیەکە، لە پراکتیکدا هیچ بایەخێکی نییە.

بەم جۆرە ئەبینین کە، ئایین لەدوای پەیدابوونییەوە هەمیشە، پارێزگاری لە زەخیرەیەکی دیاریکراو لەو وێنایانەی کە لە سەردەمەکانی ڕابردووەوە بەجێماوە، ئەکات، چونکە نەریت لە تێکڕای مەیدانە فیکرییەکاندا، هێزێکی کۆنەپارێزی مەزنە. وەلێ ئاڵوگۆڕێك کە بەسەر ئەم زەخیرەی وێنایانەدا دێت، دەرئەنجامی پەیوەندییە چینایەتییەکانە، واتە، پەیوەندییەکانی ئابوری نێوان تاکەکان، کە ئەم ئاڵوگۆڕانە پێکدەهێنن. لێرەدا ئیتر ئەوەندە بەسە.

لەو ڕوونکردنەوانەی سەرەوەدا، تەنها ئەوەندە لە توانادا بوو، کە باسێکی گشتیی دەربارەی تیۆری مارکس لە مێژوودا، بخەینە ڕوو و ئەوپەڕەکەی بە هەندێك نموونە، ڕۆشنیان بکەینەوە. بەڵگەی ڕاست و دروستی ئەم تیۆرییە تەنها لە مێژوودا ئەکرێت بۆی بگەڕێیت، ماڤی ئەوەم هەیە لێرەدا من بڵێم، کە لە دانراوەکانی دیکەدا، بە ڕادەی پێویست لەم جۆرە بەڵگانە باسکراوە. بەڵام تیۆری مێژوویی مارکس لە مەیدانی میژوودا، زەبرێکی کوشندەی لە فەلسەفە دا، ڕێك

بەو جۆرەی کە تێگەییشتنی دیالێکتیکی لەمەڕ سروشت، هەر جۆرە فەلسەفەیەکی بۆ سروشت، بە کارێکی ناپێوست و نەشیاو گۆڕی. ئێستا، چ لێرە و چ لەوێ، ئەرکەکە بریتی نییە لەوەی کە پەیوەندییەکان لە هزردا وەك داهێنان دابهێنین، بەڵکوو بریتییە لە دۆزینەوەی ئەم پەیوەندییانە لە خودی واقیعەکان. بەم پێیە، ئەوەی کە ئێستا بۆ فەلسەفەی ڕاوەدونراو لە سروشت و لە مێژوودا ماوەتەوە تەنها، جیهانی ئەندێشەی ڕووتە، ئەویش تا ئەو جێگایەی کە ئاوەها جیهانێك هێشتا لە ئارادایە. ئەم جیهانە بریتییە لە: زانستی یاساکانی خودی پرۆسەی بیرکردنەوە، مەنتیق و دیالێکتیك.

★ ★ ★

لە پاش شۆڕشی ساڵی 1848، ئەڵمانیای "ڕۆشنبیر" دەستی لە تیۆری کێشایەوە و چووە نێو چالاکی عەمەلییەوە. پیشەی بچوك و مانیفاکتۆرە کە پشتیان بە کاری دەستی ئەبەست، جێگایان بۆ پیشەسازی گەورەی ئەم سەردەمە چۆڵکرد. ئەڵمانیا دووبارە بۆ نێو مەیدانی بازاڕی جیهانیی گەڕایەوە. ئیمپراتۆریەتی نوێی ئەڵمانیای بچوك (21)، لانی کەم گەورەترین ئەو ئاستەنگانەی کە بەهۆی لە ئارادابوونی ژمارەیەکی زۆری دەوڵەتی بچوك، پاشماوەکانی فیۆدالیزم و بیرۆکراسی، ئەهاتنە بەردەم ڕێگای پەرەسەندنی، لەنێوبرد. لێ بەو ڕادەیەی کە سپێکولاسیۆن (speculaton، مضاربة) بیرۆی فەیلەسوفەکان بەجێئەهێڵێ و لە بۆرسەی دراو ڕووگەیەك بۆخۆی بنیاتئەنێ، بەو ڕادەیەش ئەڵمانیای ڕۆشنبیر، ئەو بایەخدانە زۆرەی کە بە تیۆری ئەدات، کە لە دەورانی ئەو پەڕی زەلیلی سیاسی خۆیدا، مایەی شانازی ئەو بوو، یانی بایەخدان بە لێکۆڵینەوەی زانستیی ڕووت، بەدەرلەوەی دەرئەنجامە کردارەکییەکەی بە کەڵکە یان نا، لەگەڵ مۆڵەتی پۆلیسدا دژایەتی هەیە یان نا،



لەدەستئەدات. ئەوە دروستە کە سروشتناسی فەرمی ئەڵمانی، بە تایبەت لە بواری توێژینەوە تایبەتییەکاندا، لە ئاستی سەردەمەکەیدایە، بەڵام بەپێی ئەو تێبینییە بە جێیەی کە گۆڤاری ساینس (Science)ی ئەمریکایی کردوویەتی، سەرکەوتنە یەکلاکەرەوەکان لە مەسەلەی توێژینەوە لە پەیوەندییە مەزنەکانی نێوان دیاردە (فاکت) جوداکان و بە گشتیکردنی ئەم دیاردانە لە چوارچێوەی یاساکان، ئێستا ئیتر بە پێچەوانەی پێشتر، نەك لە ئەڵمانیا، بەڵکوو زۆرتر لە ئینگلتەرا ئەنجام ئەدرێن. بەڵام سەبارەت بە زانستەکانی مێژوو و لە نێویاندا فەلسەفەش، پێویستە بگوترێت، کە ڕۆحی کۆنی توێژینەوەی تیۆریی، کە لە هەمبەر هیچ شتێك ڕانەدەوەستا، هاوشانی فەلسەفەی کلاسیکی، بە تەواوەتی لەنێوچوو. فەلسەفەی ئیختیاریی بێمایە و ئاراستە ترسنۆکانە بۆ پلەوپایە و سود و قازانج، تەنانەت جێخواز (وصولي) بە نزمترین شێوەی، شوێنی گرتەوە. نوێنەرانی فەرمی ئەم زانستە، بوونە بیرمەندانی ئاشکرای بۆرژوازی و ئەو دەوڵەتەی کە لە ئارادایە، ئەمەش لە سەردەمێکدا، کە ئەم دوانە هەردوك، دوژمنی ئاشکرای چینی کرێکارن.

تەنها لە نێو ڕیزەکانی چینی کرێکاردایە کە هێشتاکوو بایەخی ئەڵمانی بۆ تیۆریی هەر بەردەوامە و نابڕێتەوە. لێرەدا ئیتر هیچ هێزێك ناتوانێت، بیکاتە دەرەوە. لێرەدا هیچ جۆرە چاوبڕینێك بۆ پلەوپایە و سود و قازانج و پاراستنی بەزەییانەی پلەوپایەدارەکانی سەروو، لە ئارادانییە. بە پێچەوانەوە، بە هەر ڕادەیەك زانست، جەسورانەتر و لێبڕاوانەتر هەنگاو بنێ، بە هەمان ڕادەش لەگەڵ بەرژەوەندی و ئامانجەکانی کرێکاراندا جووت دێتەوە. ئەم ڕێبازە نوێیە کە لە مێژووی پەرەسەندنی کاردا، کلیلی تێگەییشتنی تێکڕای مێژووی کۆمەڵگای بەدەستهێناوە، هەر لە دەستپێکەوە چینی کرێکاری، بە پلەی یەکەم دواندووە و لە لایەن ئەوەوە ئەو سۆزەی بەدییکردووە کە لە زانستی فەرمیدا، نە بۆی

گەڕاوە, نە ئەو چاوەڕوانییەی لێی هەبووە. بزاڤی کرێکاریی ئەڵمانیی, واریسی فەلسەفەی کلاسیکی ئەڵمانییە.

لە ساڵی 1886 لە لایەن ف. ئەنگلسەوە نووسراوە. لە هەمان ساڵدا, لە گۆواری "Die Neue Zeit", لە هەردوو ژمارەی 4 و 5 بە چاپ گەیشتووە. پاشان لە ساڵی 1888 لە شتوتگارت, بە شێوەی چاپێکی سەربەخۆ بڵاوکرایەوە.

★

***کۆتایی بەشی چوارەم و کۆتایی باسەکە***
***ئەوەی ماوەتەوە لەم پەڕاوە, تێزەکانی مارکسە***
***دەربارەی فۆیرباخ***
***کە پێشتر کردوومانە بە کوردی و بڵاومان کردۆتەوە.***

*

***بۆ ئاگاداری خوێنەرانی ئازیز!***
***ئێمە ئەم پەڕاوە بەسەریەکەوە, یانی هەر چوار بەشەکەی لەگەڵ پاشکۆکەی (تێزەکان) جارێکی تر, بڵاوئەکەینەوە.***



# تێبینییەکان

17. گەڕانەوەی پاشایەتی 1814- 1830, قۆناغی دووەمی فەرمانڕەوایەتی بنەماڵەی بۆربۆنەکانە لە فەرەنسا, شۆڕشی یۆلیۆ (تەموز) 1830 نیزامی کۆنەپەرستی نەوەکانی بۆربۆن, کە نوێنەری بەرژەوەندییەکانی خانەدان و ئیکلیریکییەکان بوو, تێکوپێك دا.
18. ڕێنێنسانس , قۆناغێکە لە پەرەسەندنی ژمارەیەك لە وڵاتەکانی ڕۆژئاوای نێوەڕاست لە مەیدانی ڕۆشنبیری و ئایدیۆلۆژی. ڕێنینسانس بە گەشەسەندنی پەیوەندییەکانی سەرمایەدارییەوە بەسترابۆوە و نیوەی دووەمی سەدەی پانزەیەم و سەدەی شانزەیەمی گرتەوە. هەروەکوو باوە, قۆناغی ڕێنێنسانس بە گەشانەوەی بە گوڕی هونەر و زانست و بایەخدان بە فەرهەنگی جیهانی کۆن (هەر لێرەوەش ناوی ئەم قۆناغە هاتووە), ئەلکێنرێت. ئەنگلس لە سەرەتای پەڕاوەکەی "دیالێکتیکی سرووشت"دا, ستایشی ڕێنانسانسی کردووە.
19. کۆڕی نیقایی (325ی زایینی), کۆڕێکی ئایینی سەربە کلێسە بوو, لە شاری نیقا لەسەر بانگهێشتی قوستەنتین ئیمپراتۆری ڕۆمانی کۆبوونەوە. ئەم کۆڕە "یاسای باوەڕ", کە بە شێوەیەکی کورت بیروباوەڕی کلێسای مەسیحی تیادا نووسرابوو, دانا. بەپێی فەرمانی ئیمپراتۆر, ئەبێ هەموو مەسیحییەکان بە "یاسای باوەڕ"ەوە پەیوەست بن, دانپێدانەنانی, هەروەکوو تاوانی دژی دەوڵەت چاو لێ ئەکرێ و سزا ئەدرێت.

20. ئالبیژییەکان (لە ناوی شاری ئالبی باشوری فەرەنساوە هاتووە), تیرەیەکی ئاینی بوون, لە سەدەکانی 12- 13 ڕابەرایەتی بزووتنەوەی دژی کلێسای کاتۆلیکی ڕۆمانیایان ئەکرد.

21. زاراوەیەکە بە مانای ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی (بەبێ نەمسا) دێت, کە لە ساڵی 1871 لە ژێر ڕابەرایەتی بروسیا هاتە کایەوە.

*